

ΚΕΝΤΡΟ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΝΕΑΠΟΛΗΣ
ΚΡΗΤΗΣ

Πρόγραμμα

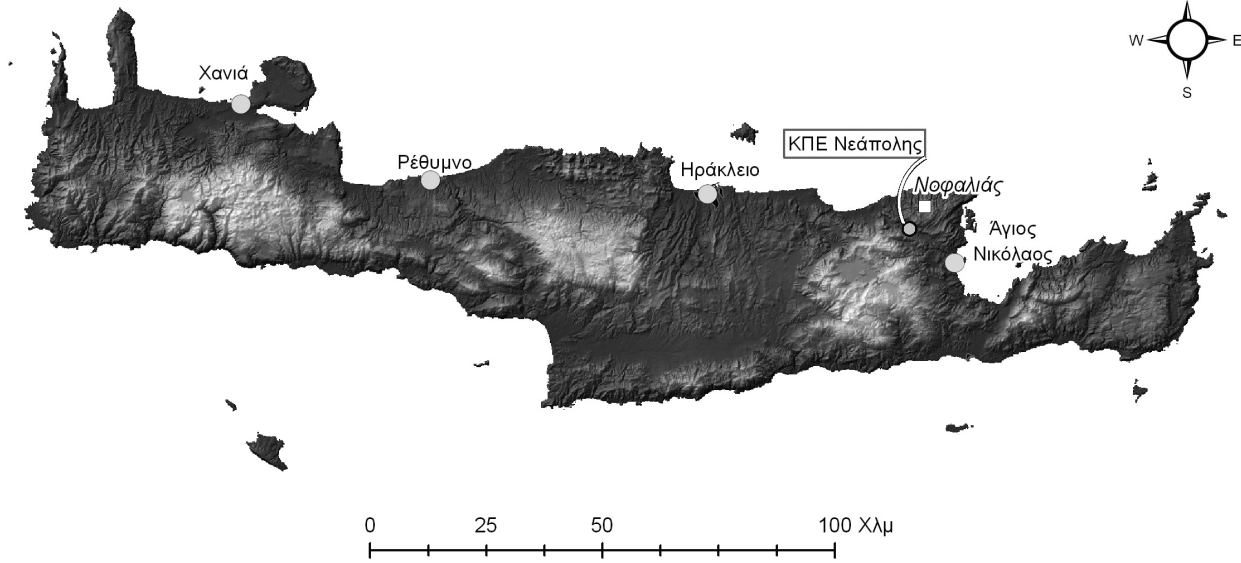
«Νοφαλιάς: Ταξίδι στη φύση
και την παράδοση»

Νεάπολη 2007

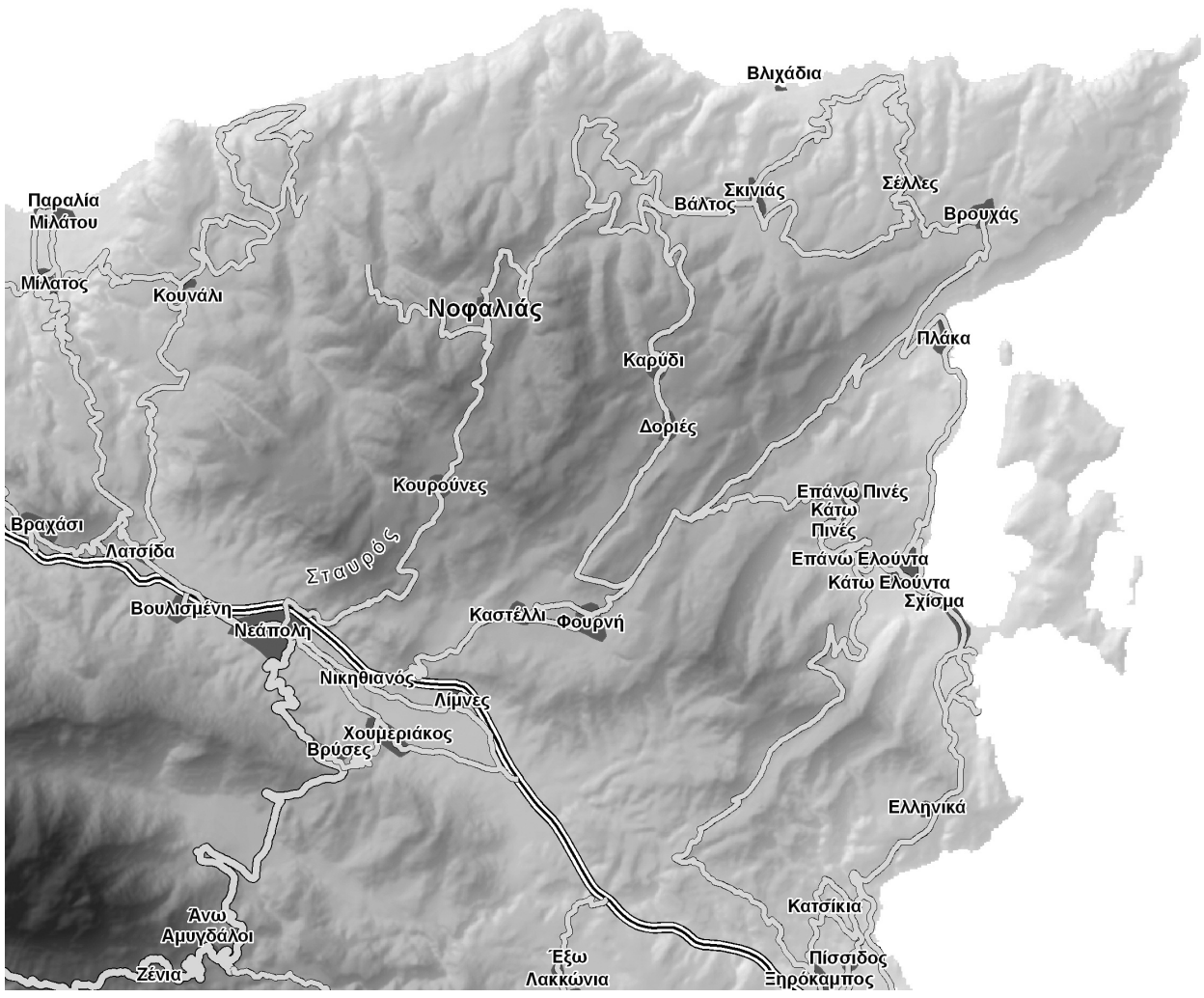
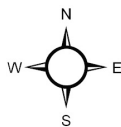
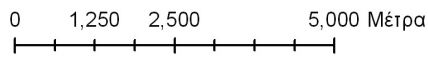

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟ ΟΡΕΙΝΟ ΜΕΡΑΜΠΕΛΟ - Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΟΦΑΛΙΑ	5
Το φυσικό περιβάλλον του οικισμού	8
Το ιστορικό των ορεινών οικισμών της Κρήτης	10
Οι οικισμοί του ορεινού Μεραμπέλου	11
Η κατοικία στο Νοφαλιά	13
Το μονόχωρο	14
1. Στενομέτωπο	15
2. Πλατυμέτωπο	16
Το καμαρόσπιτο	17
Η εναρμόνιση με τη φύση ειδικά κτίσματα	21
Στέρνες	21
Ανεμόμυλοι	22
ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΝΟΦΑΛΙΑΣ: ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ» ..	25
Στόχοι του προγράμματος	25
ΟΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ	26
ΣΤΗ ΦΥΣΗ	26
Στο δρόμο για το ορεινό Μεραμπέλο - Οικισμός Νοφαλιά	26
Α. Η τοπική χλωρίδα και βλάστηση	26
Β. Στο καμαρόσπιτο του Νοφαλιά	27
ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΟΥ ΝΟΦΑΛΙΑ	27
ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	28

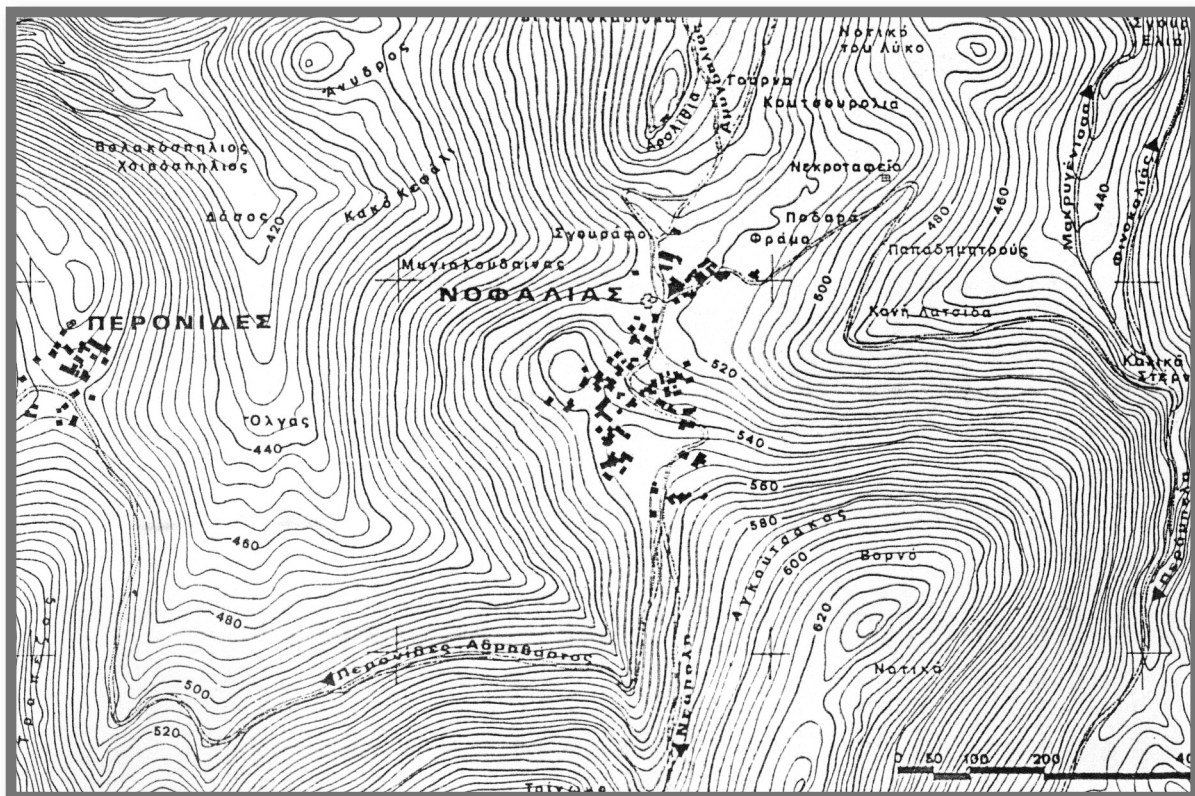
- ≡≡≡ Εθνική οδός
- ≡≡ Ασφάλινο οδικό δίκτυο
- Οικισμοί

ΤΟ ΟΡΕΙΝΟ ΜΕΡΑΜΠΕΛΟ - Ο ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΝΟΦΑΛΙΑ

Η επαρχία Μεραμπέλου, βρίσκεται στο ΒΔ τμήμα του νομού Λασιθίου, της Κρήτης. Το έδαφός της είναι ορεινό. Στις μικρές κοιλάδες της περιοχής, στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα της, είναι διασπαρμένα τα περισσότερα χωριά. Το ορεινό ή επάνω Μεραμπέλο, που εκτείνεται από τη Μίλατο μέχρι το Βρουχά, πάνω από το λιμάνι της Σπιναλόγκας και από το βουνό Σταυρός μέχρι το Κρητικό Πέλαγος (βλ. χάρτης), είναι μια ιδιαίτερα άγονη και άνυδρη περιοχή. Πολλοί από τους συνοικισμούς, ονομάζονται και σήμερα «μετόχια» (παραφθορά της λατινικής λέξης *metatum* = προσωρινό κατάλυμα, μιτάτο, μετόχι), επειδή παλιά είχαν μια εποχική χρήση, την οποία διατηρούν και σήμερα, καθώς εκεί διέμεναν οι χωρικοί που εργαζόταν στα κτήματα των φεουδαρχών της περιοχής.

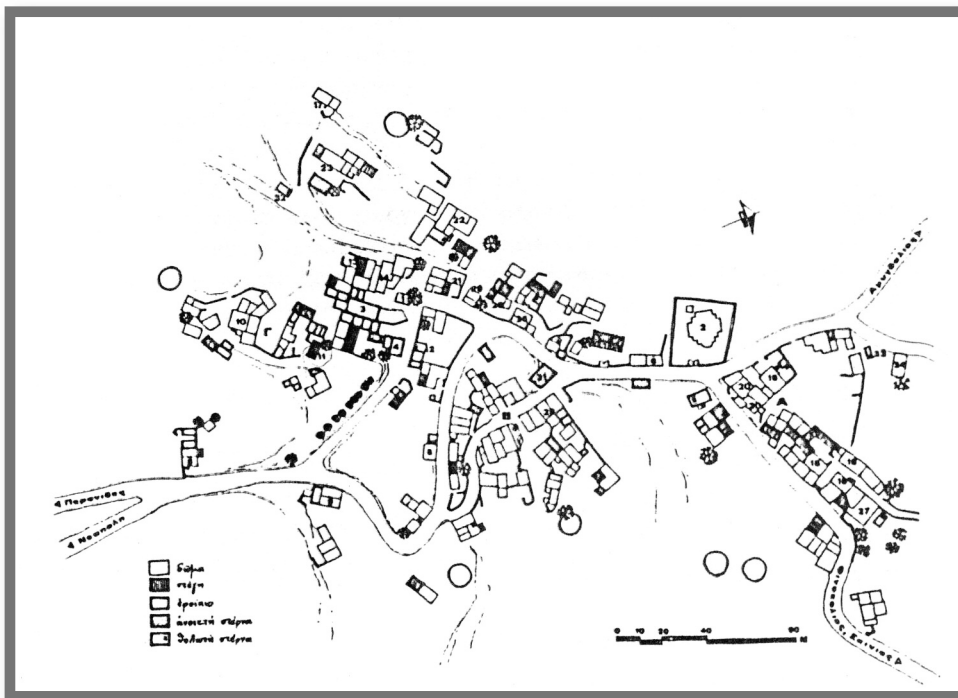
Ο οικισμός του Νοφαλιά απέχει 23 χιλιόμετρα από τον Άγιο Νικόλαο και 8 από τη Νεάπολη. Είναι κτισμένος πάνω σε λόφο με υψόμετρο 500 μέτρων (Σχ. 1). Οικισμός με πλεονεκτική χωροθέτηση, εποπτεύει της ευρύτερης περιοχής, που αποτελεί το ζωτικό του χώρο. Η προνομιούχος αυτή θέση, πιθανόν να έδωσε και το όνομα στον οικισμό, με την παραφθορά της λέξης «ομφαλός» (Ομφαλέας - Ομφαλιάς, στον Ο[μ]φαλιά, στο-ν-Οφαλιά, Νοφαλιά).

Σχ. 1
Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής του Νοφαλιά

Δεν υπάρχουν στοιχεία για την περίοδο ίδρυσης του οικισμού αλλά με βάση την προφορική παράδοση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο οικισμός, παρά το γεγονός ότι εμφανίζεται για πρώτη φορά στην απογραφή του 1881, υπήρχε τουλάχιστον από τα τέλη του 17^{ου} αιώνα. Ο αρχικός πυρήνας του οικισμού, φαίνεται να αναπτύσσεται γύρω από το μικρό ναό του Προφήτη Ηλία, ο οποίος πιθανόν να ήταν μοναστηριακός ναός και γύρω από αυτόν να υπήρχαν βοηθητικά κτίσματα, τα οποία μετεξελίχθηκαν σε σπίτια του οικισμού.

Σήμερα ο οικισμός διαθέτει περίπου 50 σπίτια, με λιγότερους από 20 κατοίκους, τα οποία αναπτύσσονται σε μικρές γειτονιές, στην κορυφή και τη βορειοανατολική πλευρά του μικρού λόφου και κατά μήκος του δρόμου που ενώνει τη Νεάπολη με το Σκινιά (Σχ. 2). Αν κρίνουμε από τους βασικούς παραγωγικούς πόρους της περιοχής, ο οικισμός πρέπει να είχε πάντα ποιμενική φυσιognωμία και δευτερευόντως αγροτική. Η ύπαρξη βοηθητικών χώρων όπως, στάβλων, φούρνων, δεξαμενών κ.ά., σε συνδυασμό με την καταγεγραμμένη ύπαρξη μικρών περιβολιών για καλλιέργεια κηπευτικών και φρούτων, υποδηλώνουν την προσπάθεια των κατοίκων για στοιχειώδη αυτάρκεια, χαρακτηριστικό πολλών οικισμών του νησιού, με παρόμοια χαρακτηριστικά απομόνωσης.

Σχ. 2
Ο οικισμός του Νοφαλιά

Άποψη του Νοφαλιά από νότια

Διπλό αλώνι. Στο βάθος ο οικισμός

Το φυσικό περιβάλλον του οικισμού

Η ομορφιά του Νοφαλιά δεν οφείλεται μόνο στην εντυπωσιακή αρχιτεκτονική των σπιτιών του αλλά και στην αρμονική συνύπαρξη του ίδιου του οικισμού με τη φύση και το γύρω περιβάλλον.

Σε μια βόλτα στις γύρω περιοχές, ο επισκέπτης μπορεί να δει κατ' αρχήν το όμορφο δάσος από δενδρώδεις πρίνους (*Quercus coccifera*) στα δυτικά του οικισμού, το οποίο, όσο κανείς πλησιάζει στον οικισμό, αντικαθίσταται με ελαιόδεντρα σε αναβαθμίδες. Τέτοιους πρίνους στη θαμνώδη τους μορφή, μπορεί κανείς να δει ακόμα και μέσα στον οικισμό. Άλλα άγρια δένδρα και θάμνοι που θα συναντήσουμε είναι οι τετραμιθιές (*Pistacia terebinthus*), οι χαρουπιές (*Ceratonia siliqua*) καθώς και μερικές μεγάλες ήμερες βελανιδιές (*Quercus rubescens*).

Κατά μήκος των χωραφιών και των δρόμων, μπορεί να δει κανείς φυτεμένα ορθόκλαδα κυπαρίσσια (*Cupressus sempervirens*), που χρησίμευαν από παλιά κυρίως ως οριοθέτες. Στις τaráτσες των σπιτιών, τα αμύγδαλα για αποξήρανση, μας θυμίζουν την ιδιαίτερη σχέση που έχει ο Νοφαλιάς με τις αμυγδαλιές (*Prunus dulcis*). Η ευρύτερη περιοχή του οικισμού και ειδικότερα το μετόχι Περονίδες, στήριξαν στο παρελθόν μεγάλο τμήμα της οικονομίας τους, στην καλλιέργεια της αμυγδαλιάς για την παραγωγή αμυγδαλόψυχας και σουμάδας, του γνωστού άσπρου ποτού. Η παρουσία αλωνιών γύρω από τον οικισμό, μαρτυρούν την καλλιέργεια σιτηρών κατά το παρελθόν. Σήμερα στη θέση τους φιλοξενούνται ελαιόδεντρα. Εντυπωσιακά είναι τα φυτά που έχουν εποικίσει εγκαταλειμμένα σπίτια και χαλάσματα, όπως οι συκιές (*Ficus carica*) και οι κληματαριές (*Vitis vinifera*) αλλά και ποώδη φυτά όπως το σέδον (*Sedum* sp.).

Πολλά, από τα άγρια αλλά και τα φυτεμένα φυτικά είδη στον οικισμό, αποτελούν τμήμα της διατροφής των κατοίκων. Για παράδειγμα οι αγκινάρες (*Cynara scolymus*), τα σπαράγγια (*Asparagus arhylus*), τα φραγκόσουκα (*Opuntia ficus-barbarica*), η ρίγανη (*Origanum onites*) κ.ά.

Ανάμεσα στα δεκάδες ετήσια φυτά που ανθίζουν σχεδόν όλο το χρόνο, στα εγκαταλειμμένα χωράφια του οικισμού, ξεχωρίζουν τα βολβώδη, με πιο εντυπωσιακές τις ασκελετούρες το φθινόπωρο (*Drimia maritima*) και τους ασφόδελους την άνοιξη.

Ασκελετούρα (*Drimia maritima*)

Νοφαλιάς:
Ταξίδι στη φύση και
την παράδοση

Πρίνος (*Quercus coccifera*)

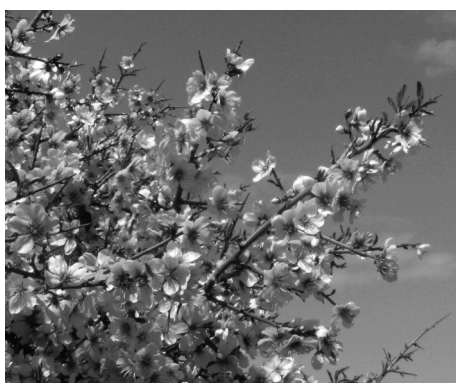
Κυπαρίσι (*Cupressus sempervirens*)

Αγκινάρα (*Cynara scolymus*)

Τετραμιθιά (*Pistacia terebinthus*)

Αμυγδαλιά (*Prunus dulcis*)

Σπαράγγι (*Asparagus arhylus*)

Χαρουπιά (*Ceratonia siliqua*)

Συκιά (*Ficus carica*)

Φραγκοσυκιά (*Opuntia ficus-barbarica*)

Βελανιδιά (*Quercus pubescens*)

Σέδον (*Sedum* sp.)

Ρίγανη (*Origanum onites*)

Το ιστορικό των ορεινών οικισμών της Κρήτης

Η ιστορία των οικισμών της Κρήτης αρχίζει από τη νεολιθική εποχή (6.000-2.800 π.Χ). Υπολογίζεται ότι εκείνη την περίοδο, υπήρχαν περίπου 42 οικισμοί, με 13.000 περίπου κατοίκους. Στους οικισμούς αυτούς, από τις έρευνες διαπιστώνεται ότι, υπήρχε ένας τύπος σπιτιού, ο οποίος διατηρείται μέχρι και σήμερα σε ορισμένες περιοχές της Κρήτης.

Το σπίτι αυτό, είχε ορθογώνια κάτοψη, το δάπεδο ήταν από πατημένο χώμα, είχε επίπεδη στέγη με δοκάρια και κλαδιά (που σε ορισμένες περιπτώσεις στηρίζονταν σε ξύλινους στύλους) και σκεπασμένη με πηλό. Σε πολλές περιπτώσεις υπήρχαν πέτρινα πεζούλια, κόγχες (βαθουλώματα στον τοίχο) και οι τοίχοι είχαν επιχρίσματα (σοβά).

Αργότερα, κατά την περίοδο του Μινωικού πολιτισμού (2.800-1.000 π.Χ), τα σπίτια συνεχίζουν να είναι ορθογώνια, με δώμα, με βάση πέτρινη και τοίχους από

Τυπικό δείγμα θυρωμάτων με επιμελημένη τοπική πέτρα

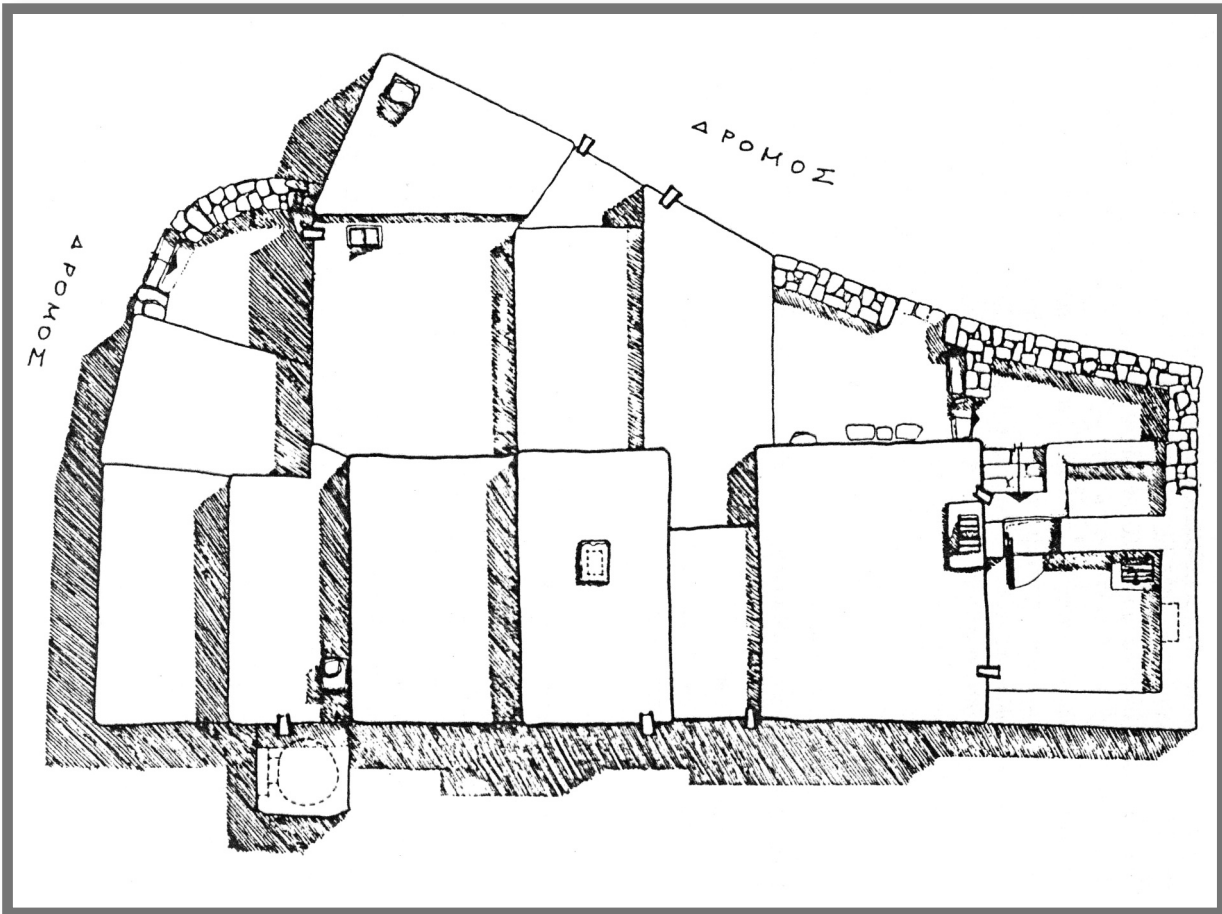
ηλιοψημένους χωμάτινους πλίνθους, ενισχυμένους, με οριζόντια και κάθετα ξύλινα στοιχεία, σαν σενάζ. Τους εσωτερικούς τοίχους, κάλυπταν με κόκκινο κονίαμα, που αργότερα εξελίχθηκε στις περίφημες μινωικές τοιχογραφίες.

Μετά τους μινωίτες, τη Μυκηναϊκή περίοδο οι παλιοί κάτοικοι εγκαταλείπουν τα παραλιακά χωριά και καταφεύγουν σε ορεινές περιοχές, όπου χτίζουν νέους οικισμούς για να διατηρήσουν την ανεξαρτησία τους. Τα σπίτια στους οικισμούς αυτών είναι συνήθως μονώροφα, χτισμένα με σκληρή ντόπια πέτρα (ασβεστόλιθο). Τα κατώφλια και οι παραστάδες (κολώνες στο άνοιγμα πόρτας και του παράθυρου), κατασκευάζονται με επιμελημένη, πελεκημένη πέτρα. Για καπνοδόχους, χρησιμοποιούσαν σπασμένα πιθάρια, όπως σε πολλές περιπτώσεις, γινόταν μέχρι και πρόσφατα. Ο τύπος αυτός του σπιτιού, που έχει διασωθεί μέχρι και σήμερα σε πολλές περιοχές της ανατολικής κυρίως Κρήτης και ειδικότερα στην περιοχή του Μεραμπέλου, κυριαρχεί στη σημερινή παραδοσιακή λαϊκή αρχιτεκτονική.

Οι οικισμοί του ορεινού Μεραμπέλου

Σ' ολόκληρη την περιοχή του Μεραμπέλου, οι περισσότεροι οικισμοί είναι ορεινοί ή ημιορεινοί. Αυτό οφείλεται σε ιστορικούς λόγους και κυρίως στην ανάγκη των κατοίκων να είναι προστατευμένοι από κατακτητές, επιδρομές, πειρατές κι άλλους εξωτερικούς κινδύνους. Οι οικισμοί αυτοί, συνήθως είναι κτισμένοι αμφιθεατρικά είτε στην πλαγιά είτε στην κορυφή μικρών λόφων, για να έχουν όσο το δυνατόν καλύτερη προστασία και να αφήνουν ελεύθερη αρκετή καλλιεργήσιμη γη. Τα σπίτια κτίζονται πυκνά, το ένα δίπλα στο άλλο, έτσι ώστε να δημιουργούν μικρές ομάδες, που επικοινωνούν μεταξύ τους μέσα από τις στέγες. Συνήθως οι ομάδες αυτές των σπιτιών, αποτελούν το βασικό οικιστικό πυρήνα μιας οικογένειας (σογιού) και για το λόγο αυτό σε πολλές περιπτώσεις, σε ολόκληρη την Κρήτη, οι γειτονιές φέρουν το όνομα οικογενειών. Πιο αραιά κτίζονται τα σπίτια στα μετόχια, μακριά από τα χωριά. Τα σπίτια αυτά χρησιμοποιούνται εποχιακά για αγροτικές ασχολίες.

Η μορφή των οικισμών, ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο του εδάφους και ανάλογα με αυτό, μπορεί να είναι γραμμικό, κυκλικό ή πεταλοειδές. Πολλές φορές, δεν έχουμε έναν ενιαίο οικισμό αλλά ένα άθροισμα από γειτονιές. Οι δρόμοι είναι συνήθως στενοί, παράλληλοι και κάθετοι στις υψομετρικές καμπύλες, δημιουργώντας ένα πυκνό δίκτυο από μικρά οικοδομικά τετράγωνα (Σχ. 3). Σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν αδιέξοδα, που χρησιμοποιούνται ως αυλές. Όταν οι δρόμοι είναι κάθετοι στις καμπύλες κι έχουν μεγάλες κλίσεις, διαμορφώνονται σε λιθόστρωτα σκαλοπάτια, που παρακολουθούν το βήμα των ζώων.

Σχ. 3
Τυπικό οικοδομικό τετράγωνο στο Νοφαλιά

Οι επιφάνειες των όψεων είναι σε διαφορετικά επίπεδα και σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία όπως σκάλες, κληματαριές ή καμινάδες, δημιουργούν μια μεγάλη ποικιλία εικόνων, ένα εντυπωσιακό σύνολο, ενταγμένο απόλυτα στο φυσικό περιβάλλον. Σε πολλές περιπτώσεις, οι απλές μορφές των πέτρινων σπιτιών, ταυτίζονται τόσο με το βραχώδες τοπίο, ώστε δύσκολα ξεχωρίζουν από αυτό και δίνουν συχνά την εντύπωση ότι είναι τοίχοι από ξερολιθιές.

Όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά, διακρίνονται ξεκάθαρα στην οικιστική δομή του Νοφαλιά.

Η κατοικία στο Νοφαλιά

Στην ευρύτερη περιοχή του ορεινού Μεραμπέλου και ειδικά στο Νοφαλιά, το λαϊκό αγροτικό σπίτι που συναντούμε, ανήκει κυρίως στην κατηγορία του πλατυμέτρωτου ή στενομέτρωτου μονόσπιτου. Το σπίτι αυτό διακρίνεται σε δύο τύπους, το μονόχωρο και το καμαρόσπιτο. Από τους τύπους αυτούς, προκύπτουν, με την καθ' ύψος και κατ' επέκταση προσθήκη επιπλέον οικιστικών πυρήνων, άλλες, πιο σύνθετες τυπολογίες. Είναι πολύ λιτό, με απλή κυβική μορφή και με ελάχιστα ανοίγματα, που το κάνουν υπερβολικά εσωστρεφές. Ο συνήθης προσανατολισμός των κύριων ανοιγμάτων, είναι νότιος και ανατολικός.

Κύρια υλικά κατασκευής είναι η ντόπια πέτρα, το ξύλο και το χώμα, που χρησιμοποιούνται σχεδόν στη φυσική τους κατάσταση ή ελάχιστα επεξεργασμένα, δίνοντας, τόσο στη μορφή όσο και στην κατασκευή, τον αρχέγονο χαρακτήρα του προϊστορικού κρητικού σπιτιού. Ο πρωτόγονος αυτός χαρακτήρας του σπιτιού εναρμονίζεται όχι μόνο με το άγονο τοπίο της περιοχής, αλλά και με την ασκητική ζωή των κατοίκων. Στη μακραίωνα ιστορία της Κρήτης, συχνά οι κάτοικοι ήταν αναγκασμένοι να ξαναχτίζουν το σπίτι τους από την αρχή πάνω στα ερείπια που άφηναν οι κατακτητές κατά το πέρασμά τους. Έτσι δικαιολογείται η εικόνα και ο χαρακτήρας των πρόχειρων κατασκευών, που συναντούμε σε πολλές περιπτώσεις.

Πρόσψη πλατυμέτρωτου καμαρόσπιτου με εξωτερική πέτρινη σκάλα

Το μονόχωρο

Ο βασικός πυρήνας του λαϊκού αγροτικού σπιτιού του οικισμού, ανήκει στον τύπο του ισόγειου, δωματωσκέπαστου, μονόχωρου σπιτιού, πλατυμέτρωτου ή στενομέτρωτου. Ο τύπος αυτός είναι κοινός όχι μόνο στην Κρήτη και τον ευρύτερο Αιγαιακό χώρο αλλά και σε πολλές περιοχές της Μεσογείου. Στην πρωτογενή του μορφή, το μονόχωρο, είναι συνήθως ένα καθαρό μακρόστενο ορθογώνιο, που συγκεντρώνει στο εσωτερικό του, όλες τις αναγκαίες λειτουργίες της οικογένειας (μαγείρεμα, ύπνο, αποθήκευση αγαθών) και σε ορισμένες περιπτώσεις και τη φύλαξη των κατοικίδιων ζώων, όπως του γαϊδουριού και της κατσίκας. Σε άλλες περιπτώσεις, οι βοηθητικές αυτές λειτουργίες, καλύπτονται με την προσάρτηση αντίστοιχων χώρων στη βασική κάτοψη.

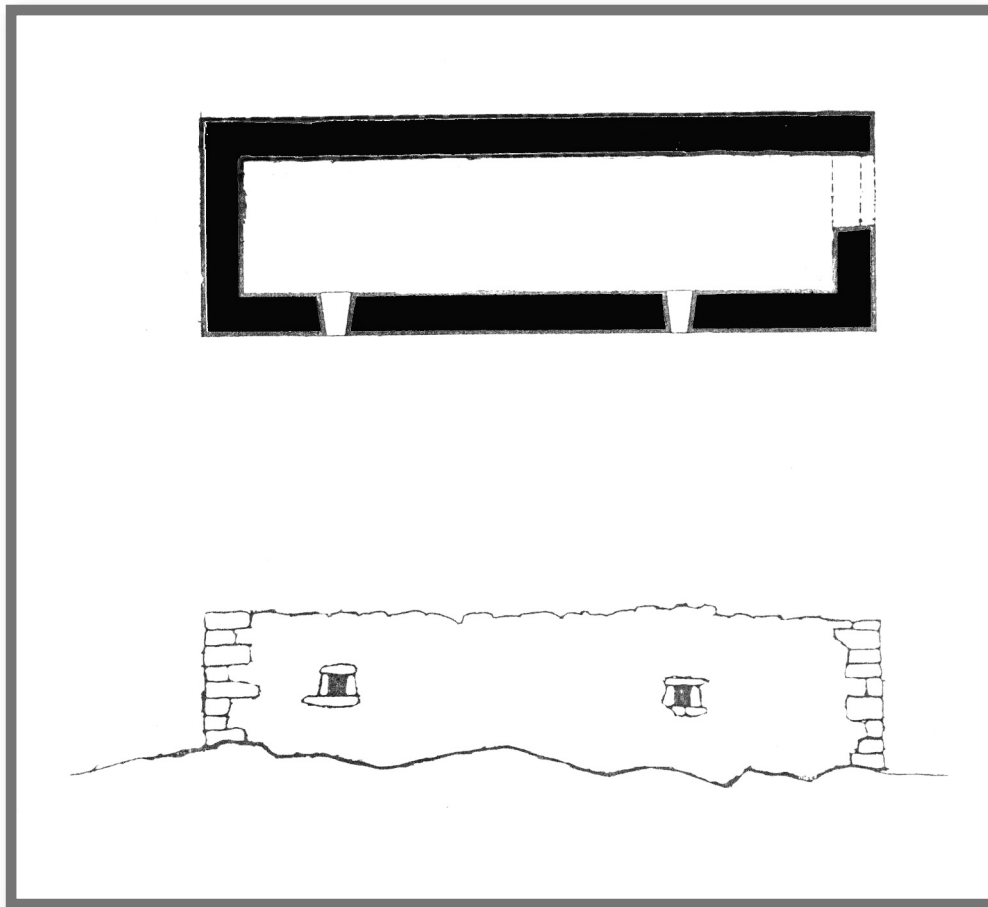
Οι διαστάσεις του μονόχωρου, προκύπτουν κυρίως από τρεις βασικές παραμέτρους:

- Τις κατασκευαστικές δυνατότητες των υλικών, όπως είναι τα μήκη των ξύλινων δοκών που στηρίζουν το χωμάτινο δώμα και που συνήθως κυμαίνονται από 2,20 - 3,50 μ.
- Τους διαθέσιμους χώρους και τους οικονομικούς πόρους για το χτίσιμο του σπιτιού.
- Τη λειτουργική ανάγκη που θα εξυπηρετήσει.

Σε ορισμένες περιοχές της Κρήτης, το πρόβλημα της επέκτασης των μικρών χώρων, που προέκυπτε από τους περιορισμούς των υλικών, λύθηκε με την ενδιάμεση στήριξη του δώματος με το μεσοδόκι, που αρχικά στηριζόταν σ' έναν κεντρικό ξύλινο στύλο. Το μεσοδόκι, που έχει τις ρίζες του στη μινωική εποχή, συναντάται επίσης και με διάφορα άλλα ονόματα όπως κέντης ή λυρατζής ή μποντέλλο ή στάτης. Από την ανάγκη της αύξησης του πλάτους των χώρων και σε συνδυασμό με την έλλειψη ξυλείας μεγάλου μεγέθους, γεννήθηκε η καμάρα και προέκυψε ο τύπος του καμαρόσπιτου.

1. Στενομέτωπο

Στο στενομέτωπο τύπο, το πλάτος δεν ξεπερνά την οριακή διάσταση των 3,50 μ. και σε σχέση με το μήκος, βρίσκεται συνήθως σε αναλογία 1/2 ή 1/3. Έτσι η συνήθης επιφάνεια κάλυψης των αναγκών της οικογένειας, κυμαίνεται από 25 έως 35 τετραγωνικά μέτρα, άσχετα με τον αριθμό των μελών της. Ο τύπος αυτού του σπιτιού, συναντάται κυρίως στα μετόχια (Σχ. 4).

Σχ. 4
Στενομέτωπο κτίσμα μετοχιού για προσωρινή κατοικία

Στο στενομέτωπο τύπο του μονόχωρου, η είσοδος κατασκευάζεται μετακινημένη ως προς τον άξονα της στενής πλευράς, με αποτέλεσμα, στο υπόλοιπο τμήμα της πρόσοψης, να μπορεί να κατασκευαστεί ένα απλό γωνιακό τζάκι με παραστιά (αρχαία εστία), για το μαγείρεμα αλλά και για τη θέρμανση του σπιτιού.

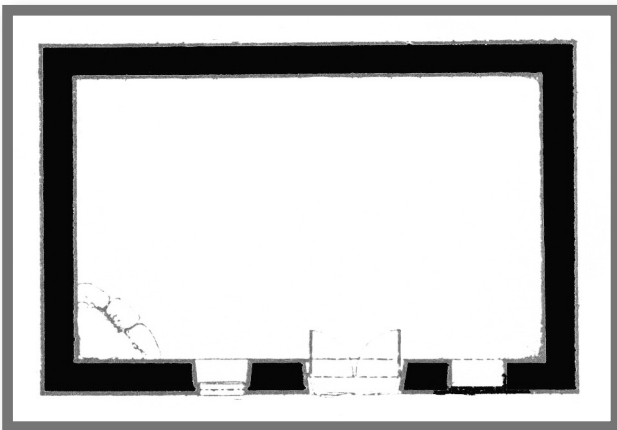
Στον υπόλοιπο χώρο, διαμορφώνεται η γωνιά για τον ύπνο, σε μορφή χτιστής πεζούλας που χρησιμεύει ταυτόχρονα ως καθιστικό. Ο χώρος του ύπνου, εξελίσσεται αργότερα σε υπερυψωμένο ξύλινο πατάρι (σοφάς ή οντάς) και ο χώρος από κάτω, σε αποθήκη (μαγκαντζές εκ του ιταλικού magazzino).

Στους τοίχους συνήθως διαμορφώνονται εσοχές για το σταμνί (σταμνοστάτης) ή ντουλάπι για τοποθέτηση χρησιμων αντικειμένων και τροφίμων.

Στον τύπο αυτό, πολλές φορές, κάτω από τον ξύλινο σοφά, λόγω έλλειψης άλλου χώρου και λόγω της ανάγκης για προστασία, μένουν μέσα στο σπίτι τα κατοικίδια ζώα (γαϊδούρι και κατσίκες), που είναι χρήσιμα στον ιδιοκτήτη.

2. Πλατυμέτωπο

Στον πλατυμέτωπο τύπο (Σχ. 5), η είσοδος γίνεται συνήθως στο κέντρο της πιο προστατευμένης, από τις μεγάλες, πλευράς, με αποτέλεσμα στο εσωτερικό να ξεχωρίζουν οι λειτουργίες. Στη μια στενή πλευρά, η παραστιά για το μαγείρεμα και ο χώρος καθιστικού και στην άλλη, ο ύπνος, σε κτιστή πεζούλα ή σε σοφά, όπως και στο στενομέτωπο τύπο. Το πλατυμέτωπο, σε μια εξελιγμένη του μορφή, έχει τη δυνατότητα ν' αποκτήσει από ένα σοφά ύπνου και στις δυο στενές πλευρές του. Στην περίπτωση αυτή, το τζάκι τοποθετείται συνήθως στη μεγάλη πλευρά της εισόδου.

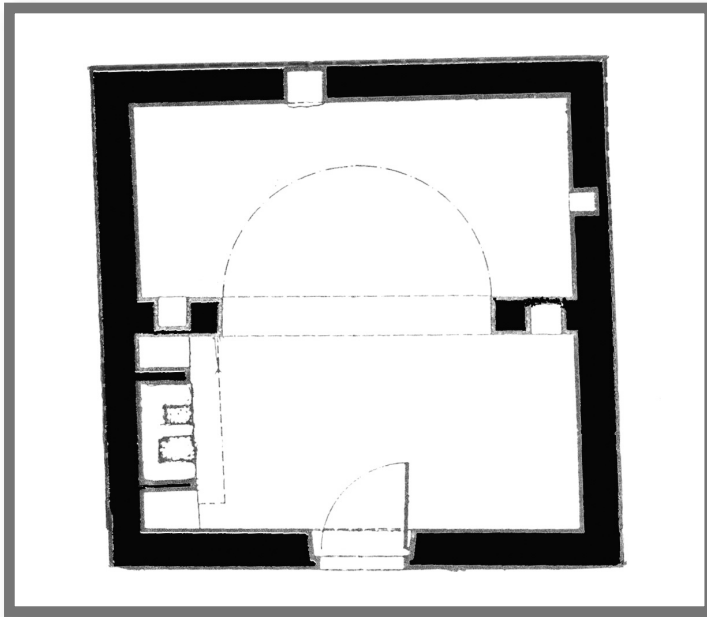

Σχ. 5
Πλατυμέτωπο μονόχωρο κτίσμα με χρήση κατοικίας

Παραλλαγή του απλού μονόχworu, είναι το μονόσπιτο με προστέγασμα, το οποίο πολλές φορές περιλαμβάνει το φούρνο. Το προστέγασμα στεγάζεται με χωμάτινο δώμα και στηρίζεται σε ξύλινους στύλους. Στα στενομέτωπα μονόχωρα σπίτια, καλύπτει όλη την πρόσοψη, υπενθυμίζοντας τις καταβολές του από τον τύπο του αρχαίου μεγάρου. Στα πλατυμέτωπα μονόχωρα το προστέγασμα καλύπτει ένα τμήμα της πρόσοψης. Στο πλατυμέτωπο, η προσθήκη του φούρνου και του προστεγάσματος σε σχήμα Γ με το κυρίως κτίσμα, είναι το πρώτο βήμα για την τυπολογική εξέλιξη του σπιτιού. Ουσιαστικά όμως, ο τύπος αυτός των μονόχωρων κατοικιών, τόσο μορφολογικά όσο και κατασκευαστικά, είναι η επιβίωση του αρχέγονου κρητικού προϊστορικού σπιτιού.

Το καμαρόσπιτο

Στο Νοφαλιά δε συναντάται ο τύπος του μονόχωρου με ενδιάμεση στήριξη του δώματος με το μεσοδόκι, το οποίο στηρίζεται σε κεντρικό ξύλινο στύλο. Επειδή όμως υπήρξε και εδώ η ανάγκη της αύξησης του πλάτους των χώρων, σε συνδυασμό με την έλλειψη ξυλείας μεγάλων μεγεθών, γεννήθηκε η καμάρα και προέκυψε ο τύπος του τοπικού καμαρόσπιτου (Σχ. 6).

Σχ. 6
Τύπος καμαρόσπιτου από το Νοφαλιά

Η καμάρα, όπως και το μεσοδόκι, δίνουν τη λύση στην έλλειψη κατάλληλης ξυλείας στην περιοχή, που να μπορεί να αποτρέψει το «λυγισμό» που δημιουργούν τα φορτία στο δώμα. Να υπενθυμίσουμε ότι στο δώμα, κάθε χρόνο, πριν από το χειμώνα, προστίθεται χώμα (λεπίδα, δηλαδή αργιλόχωμα), οπότε αυτό αποκτά ένα σημαντικό πάχος. Η προσθήκη της καμάρας, βοηθάει στο να μεγαλώσει το πλάτος του σπιτιού, να ανακουφιστούν οι πλαίνοί τοίχοι και να αυξηθεί η ωφέλιμη επιφάνειά του.

Καμαρόσπιτα συναντούμε σ' ολόκληρη την Κρήτη κι είναι ο πιο διαδεδομένος τύπος σπιτιού στις περιοχές όπου δεν υπάρχουν δάση με δέντρα (κυπαρίσσια ή κέδροι), τα οποία να μπορούν να δώσουν μεγάλα μεσοδόκια. Ο διαχωρισμός του ορθογώνιου της κάτοψης, με το φέρον στοιχείο της καμάρας, που συνήθως είναι τοποθετημένη συμμετρικά στην κάτοψη, δημιουργεί ουσιαστικά δύο περιοχές στο χώρο, (σε ορισμένες περιοχές της Κρήτης ονομάζονται σπάλες (από το ιταλικό *spalla* = πλάτη, πλευρό). Ο πρώτος χώρος, αμέσως μετά την είσοδο, ονομάζεται πόρτεγο και ο εσωτερικός κάμερα. Ορισμένες φορές, το σύνολο του χώρου, φωτίζεται από ένα παράθυρο ή μικρούς φεγγίτες, που αφήνουν να περνά ελάχιστο φως και αέρας.

Η καμάρα, δημιουργεί στα πλάγια 4 ορθογωνικές κόγχες, που έχουν λειτουργική αυτονομία, δεδομένου ότι συνήθως η κάθε μια είναι συνδεδεμένη με διαφορετική λειτουργία του σπιτιού, χωρίς όμως να διασπάται η ενότητα του χώρου. Οι κόγχες, που διαμορφώνονται από τους πεσσούς της καμάρας, λέγονται κουλτούκια (από το τούρκικο *koltuk*=μασχάλη ενώ σε άλλες περιοχές της Κρήτης λέγονται καντούνια, πιθανόν από το βενετσιάνικο *cantone*) κι έχουν συνήθως το ίδιο πλάτος που ποικίλει από 0,6-1 μέτρο, πιο σπάνια έως 1,5 μέτρο (στα Σφακιά ποικίλει από 1,7 έως και 2,5-3 μ.). Το άνοιγμα της καμάρας μπορεί να φθάσει έως και τα 4,5 - 5 μ. και προσδιορίζει το συνολικό καθαρό ύψος του σπιτιού.

Στο πόρτεγο, στο ένα κουλτούκι, διαμορφώνεται το τζάκι με την καμινάδα και σε ορισμένες περιπτώσεις συνοδεύεται από μικρό φούρνο. Ο χώρος αυτός έχει ξεχωριστή σημασία, γιατί αποτελεί το ζωτικό καθιστικό χώρο του σπιτιού. Περιλαμβάνει συνήθως μικρές πεζούλες, το σταμνοστάτη (σχεδόν πάντα προς την πλευρά της εισόδου), ξύλινα ράφια και θυρίδες (μικρές εσοχές), που μαζί με το χαμηλό σοφρά, κάποια καθέγλα (ψάθινη καρέκλα) ή χοντροκομμένα κουτσούρια, ως καθιστικά, συμπληρώνουν το λειτουργικό εξοπλισμό αυτής της κόγχης.

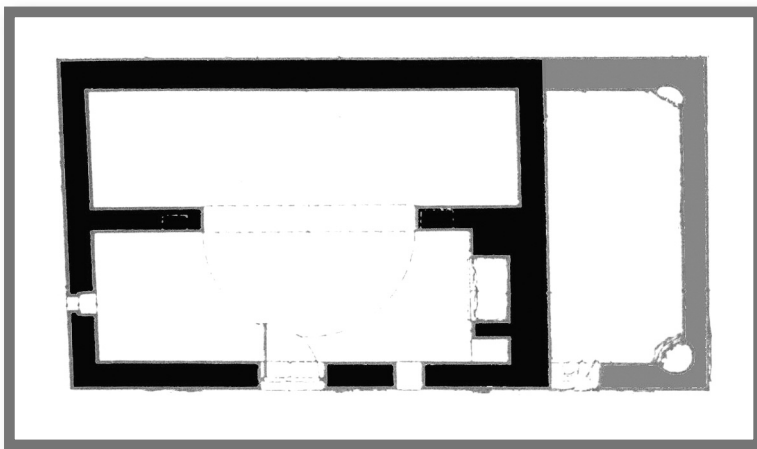
Το άλλο κουλτούκι, του πόρτεγου, μπορεί να χρησιμοποιείται ως αποθηκευτικός χώρος ή να φιλοξενεί το πατητήρι, το οποίο την περίοδο που δε λειτουργεί, σκεπάζεται με σανίδες και χρησιμεύει από κάτω ως αποθήκη και από πάνω ως χώρος ύπνου. Τα άλλα δύο κουλτούκια, διαμορφώνονται με σοφάδες και αποθηκευτικούς χώρους, ανάλογα με τις ανάγκες της οικογένειας. Από τα ξύλινα δοκάρια κρέμονται σανίδες, πάνω στις οποίες τοποθετούνται αντικείμενα ή τρόφιμα που έχουν ανάγκη προστασίας. Με παρόμοιο τρόπο παλαιότερα, με αφορμές γάμους ή γιορτές, κρεμόταν οι κοντάδες (οριζόντιες βέργες), πάνω στις οποίες απλωνόταν τα προικιά ή επιδεικνύονταν τα πολύτιμα υφαντά του σπιτιού.

Συνήθως ο τοίχος που είναι απέναντι από την είσοδο είναι τυφλός, χωρίς κανένα άνοιγμα. Η αναλογία φωτιστικής επιφάνειας προς την επιφάνεια της κάτοψης δεν ξεπερνά το 5%.

Τα καμαρόσπιτα μπορεί να είναι κι αυτά στενομέτωπα ή πλατυμέτωπα. Στο Νοφалиά συναντώνται και οι δύο τύποι (αντίθετα τα υπόλοιπα κρητικά καμαρόσπιτα είναι κυρίως πλατυμέτωπα και ειδικά τα σφακιανά σε πολλές περιπτώσεις έχουν στην πρόσοψη - που βλέπει στο νότο προς το γιαλό = παραλία - έναν ανοικτό ημι-παίθριο χώρο και γι αυτό ονομάζονται μπροσγιαλίτικα).

Γενικά το καμαρόσπιτο χαρακτηρίζεται από μια απλότητα, που ουσιαστικά επιβεβαιώνει και τη μακρόχρονη επιβίωσή του, προσφέροντας μια τέτοια ρευστότητα, ώστε να μπορεί να δέχεται πολλές λειτουργικές προσαρμογές ανάλογα με τις ανάγκες της οικογένειας. Στη βασική αυτή τυπολογία, για την κάλυψη επιπλέον ανα-

γκών, προστίθενται διάφοροι βοηθητικοί χώροι, οι οποίοι δημιουργούν πιο σύνθετους τύπους. Η πλέον συνηθισμένη προσθήκη, αφορά ένα χώρο αποθήκης, ο οποίος ονομάζεται παράσπιτο (Σχ. 7) και τοποθετείται δίπλα στο σπίτι ή σε συνέχεια της κάμαρας, με πρόσβαση από αυτήν, οπότε συνήθως δεν έχει άλλα ανοίγματα, εκτός από κάποιο φεγγίτη ή άνοιγμα στην οροφή. Στο παράσπιτο φυλάσσονται, μέσα σε πήλινα σκεύη, τα διάφορα προϊόντα και τρόφιμα για τις ανάγκες της οικογένειας.

Σχ. 7
Καμαρόσπιτο με προσθήκη παράσπιτου

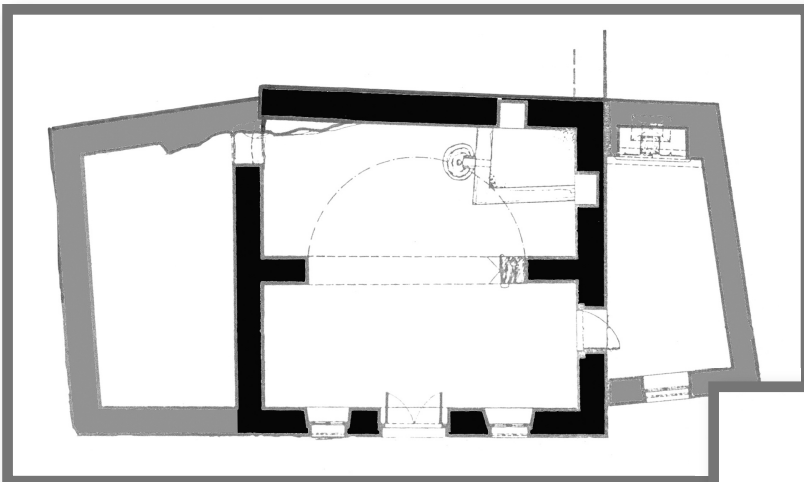
Μια πιο σύνθετη μορφή, προκύπτει από την προσθήκη ενός επιπλέον χώρου στο πίσω μέρος του σπιτιού, του αχεργιώννα. Στην περίπτωση προσθήκης του αχεργιώννα, που παίρνει τη θέση του παράσπιτου, το τελευταίο μετατοπίζεται σε θέση παράλληλη με το στενό μέρος του σπιτιού.

Ο αχεργιώννας έχει συνήθως πρόσβαση από την κάμαρα και διαθέτει ένα μοναδικό άνοιγμα στο δώμα, για την τοποθέτηση των αχύρων. Δίπλα στο σπίτι και σε διάταξη Γ με αυτό, βρίσκεται συνήθως το αχίρι (στάβλος), το οποίο διαθέτει ανεξάρτητη είσοδο και ειδικά διαμορφωμένες φάτνες, τις λεγόμενες ματζαδούρες, όπου σταυλίζονται, συνήθως μαζί με τα μεγάλα ζώα, και τα πρόβατα ή ακόμα και οι κότες, σε περίπτωση που δεν υπάρχει ανεξάρτητος κούμος. Το αχίρι χρησίμευε και ως αποχωρητήριο τις παλαιότερες εποχές. Στις πιο σύνθετες τυπολογίες (Σχ. 8 και 9), υπάρχουν κι άλλοι συνδυασμοί των χώρων.

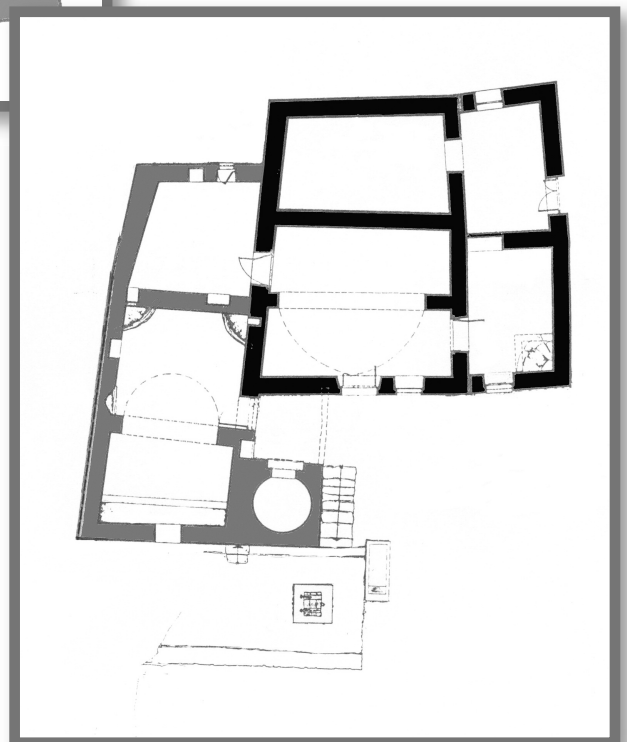
Στην απλή του μορφή το κρητικό λαϊκό αγροτικό σπίτι, δε διαθέτει ευκρινώς οριοθετημένη αυλή αλλά ο δημόσιος χώρος του δρόμου, καλύπτει αυτήν τη λειτουργία. Σε περίπτωση που υπάρχει αυλή, αυτή οριοθετείται με χαμηλό αυλότοιχο

και μπορεί να περιλαμβάνει κρεβατίνα για σκίαση και κτιστές πεζούλες για καθιστικά. Στην αυλή επίσης κατασκευάζεται ο φούρνος, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις, διαθέτει μικρό προστέγασμα το λεγόμενο φουρνόσπιτο.

Το καμαρόσπιτο παρά την επέκτασή του με διάφορες προσθήκες, παραμένει ο βασικός πυρήνας του σπιτιού. Ορισμένες φορές προστίθεται άλλη μια καμάρα, κατά μήκος ή κατά πλάτος, δημιουργώντας τα δικάμαρα σπίτια. Μπορεί επίσης να αποκτήσει μεγαλύτερο ύψος κι οι σοφάδες (το υπερυψωμένο ξύλινο πατάρι για ύπνο), αποκτούν μεγαλύτερη λειτουργική αυτονομία, με ξύλινα χωρίσματα. Σε σπάνιες περιπτώσεις συναντάμε διωροφία, η οποία δημιουργείται με την προσθήκη ενός τμήματος, στο μισό δώμα του κεντρικού καμαρόσπιτου ενώ το υπόλοιπο, παραμένει ως αυλή. Το διώροφο αυτό τμήμα ονομάζεται οντάς ή ονταδάκι και η προσπέλασή του γίνεται με ανεξάρτητη εξωτερική πέτρινη σκάλα. Σε άλλες περιοχές της Κρήτης, η πρόσβαση στον οντά, γίνεται με εσωτερική ξύλινη σκάλα.

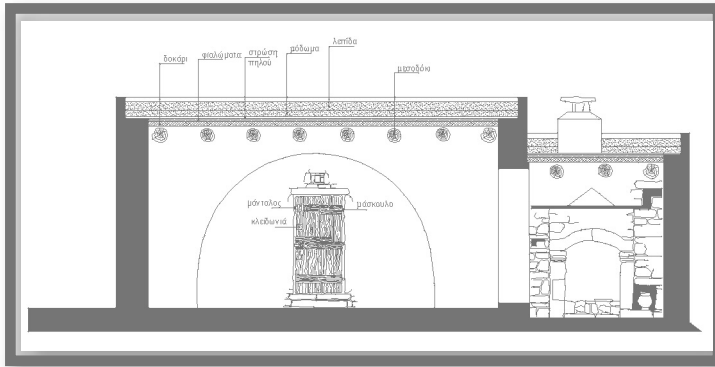
Σχ. 8
Σύνθετο καμαρόσπιτο με παράπλευρες προσθήκες

Σχ. 9
Σύνθετο καμαρόσπιτο με προσθήκη βοηθητικών χώρων

Η εναρμόνιση με τη φύση ειδικά κτίσματα

Η τοπική λαϊκή αρχιτεκτονική του Νοφαλιά, ενσωματώνει κατασκευαστικές μεθόδους οι οποίες βρίσκονται σε πλήρη αντιστοιχία με τους προσφερόμενους φυσικούς πόρους της περιοχής. Ταυτόχρονα είναι φορέας μιας πανάρχαιας κατασκευαστικής εμπειρίας, με σαφές οικολογικό περιεχόμενο και διδάγματα. Στο σχετικό σκαρίφημα αποτυπώνεται σε τομή, η βασική κατασκευαστική μέθοδος και τα υλικά δομής (Σχ. 10). Παράλληλα, αποτυπώνονται ειδικά κτίσματα και κατασκευές, που υποδηλώνουν ακόμα περισσότερο, το βαθμό εκμετάλλευσης και εξοικονόμησης των φυσικών πόρων, με καθαρά οικολογικούς όρους.

Σχ. 10
Τομή καμαρόσπιτου με κατασκευαστικές λεπτομέρειες

Στέρνες

Η έλλειψη υδατικών πόρων στην περιοχή οδήγησε στη συλλογή του βρόχινου νερού σε κτιστές στέρνες, μια πρακτική που συναντιέται από την αρχαιότητα στις άνυδρες περιοχές των νησιών του Αιγαίου.

Στο Νοφαλιά συναντούμε δύο τύπων στέρνες. Ο ένας τύπος είναι η σκεπαστή, με θολωτή στέγη στέρνα, που βρίσκεται σχεδόν πάντα στην αυλή του σπιτιού, ορισμένες δε φορές καταλαμβάνει και τμήμα κάτω από το σπίτι. Η κάτοψη της είναι ορθογωνική, με θολωτή εκφορική στέγη (Σχ. 11). Συγκεντρώνει το βρόχινο νερό από το δώμα των σπιτιών και καλύπτει κυρίως τις οικιακές ανάγκες. Ο δεύτερος τύπος, συναντάται κύρια στην ύπαιθρο και είναι μια ανοικτή στέρνα, που συγκεντρώνει το βρόχινο νερό για αγροτική κυρίως χρήση. Έχει κυκλική κάτοψη και μια χαρακτηριστική εσωτερική πέτρινη σκάλα, από την οποία γίνεται η πρόσβαση στο επίπεδο της αυξομειούμενης στάθμης του νερού.

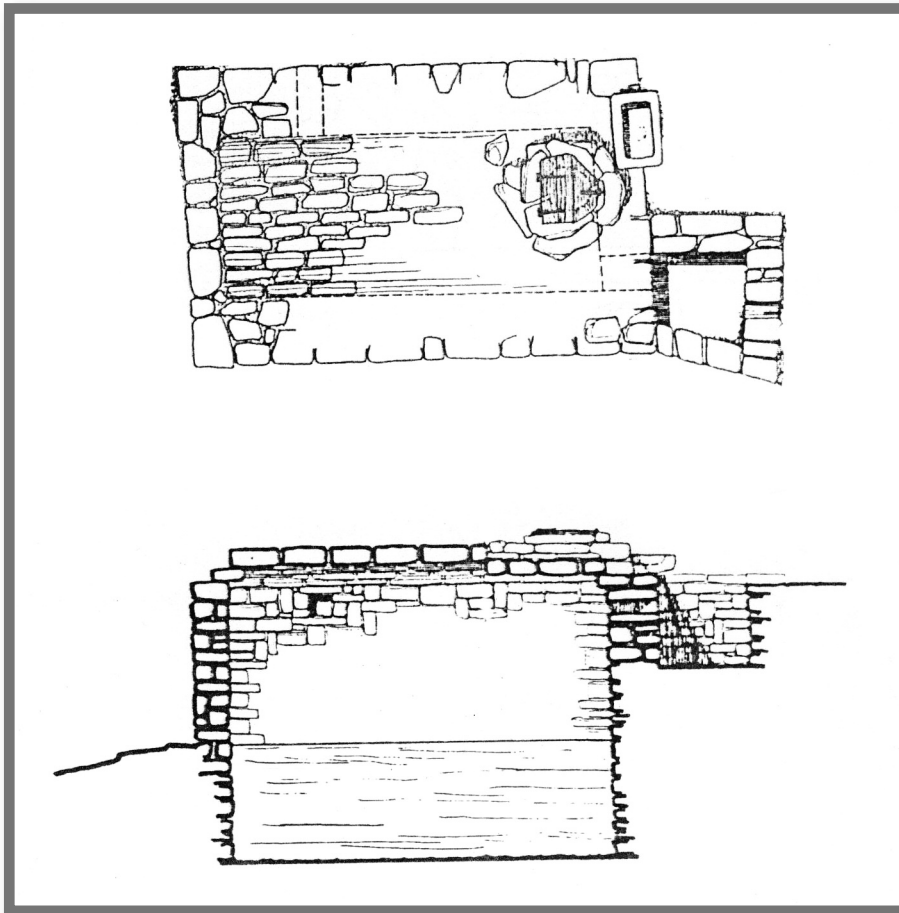
Ανεμόμυλοι

Ένα άλλο ειδικό κτίσμα, πολύ σημαντικό για την επιβίωση της τοπικής κοινότητας και με σαφή οικολογικό χαρακτήρα, ήταν οι ανεμόμυλοι. Ο τύπος που συναντιέται στην περιοχή είναι ο πεταλόσχημος, μονόκαιρος ανεμόμυλος, που είναι και ο πλέον διαδεδομένος στην ευρύτερη περιοχή του Μεραμπέλου. Η όψη του θυμίζει τα σπίτια αλλά η κατασκευή του είναι σχετικά πιο επιμελημένη.

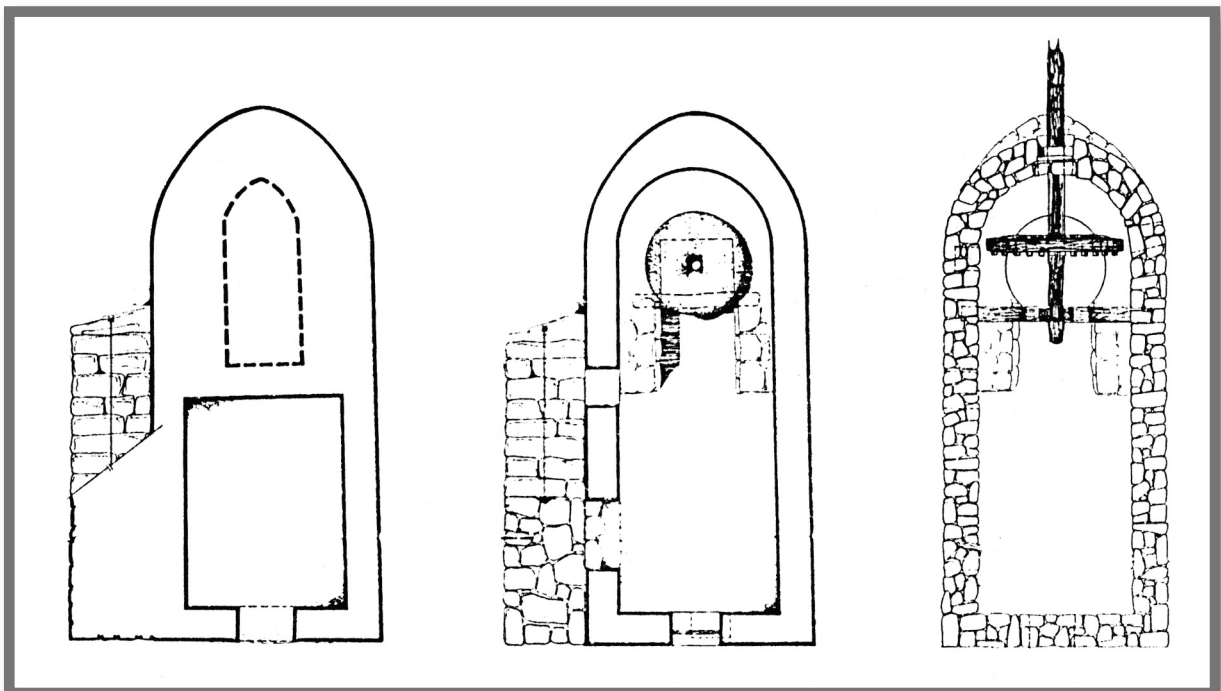
Η κάτοψη των δύο ανεμόμυλων του Νοφαλιά, είναι ορθογώνια, διαστάσεων 8 x 3,5 μέτρων, με τη βόρεια πλευρά διαμορφωμένη σε σχήμα πέταλου (Σχ. 12). Ο μόνιμος προσανατολισμός του προς μία μόνο κατεύθυνση του ανέμου, δίνει στον τύπο αυτό του ανεμόμυλου, το όνομα «μονόκαιρος».

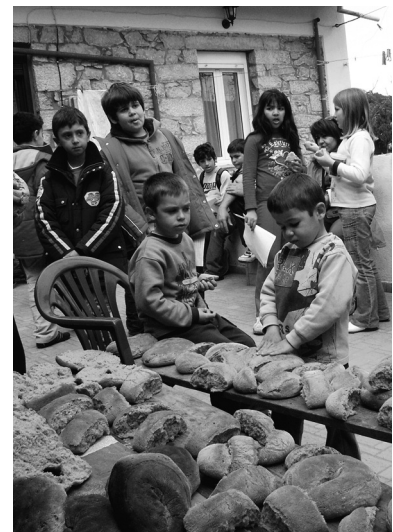
Λαξευτή γούρνα δίπλα σε στόμιο κλειστής δεξαμενής ομβρίων

Σχ. 11
Τυπική κτιστή στεγασμένη στέρνα

Σχ. 12
Χαρακτηριστικός τύπος μονόκαιρου ανεμόμυλου στην περιοχή του Νοφαλιά

Το πρόγραμμα

«ΝΟΦΑΛΙΑΣ: ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗ ΦΥΣΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΑΔΟΣΗ»

Στόχοι του προγράμματος

- να κατανοήσουν οι μαθητές την αδιάσπαστη σχέση ανθρώπου και φύσης και την αλληλεξάρτηση του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος.
- να αποκτήσουν γνώσεις και προσωπικές εμπειρίες δομής και λειτουργίας ενός πολύπλοκου αλλά απλού στη φιλοσοφία του, ανθρωπογενούς και φυσικού οικοσυστήματος.
- να μελετήσουν την οργάνωση και κατανομή στο χώρο των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων.
- να αποκτήσουν επίγνωση των κοινωνικών, οικονομικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων των χώρων μελέτης.
- να προτείνουν πρακτικές που προστατεύουν το περιβάλλον.
- να συγκρίνουν τη δική τους καθημερινότητα με την καθημερινότητα των ανθρώπων της περιοχής.
- να προσεγγίσουν το λαϊκό πολιτισμό, να συναντήσουν τα στοιχεία που απόμειναν στο χώρο και καταδεικνύουν μια ιδεολογία σεβασμού προς τη φύση.
- να συγκρίνουν τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό περιβάλλον στις προβιομηχανικές και τις σύγχρονες κοινωνίες.

ΟΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ

ΣΤΟ ΚΕΝΤΡΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

1. Παρουσίαση του περιεχομένου και των δραστηριοτήτων του προγράμματος. Θεωρητικό μέρος. Το ορεινό Μεραμπέλο. Ιστορία και πολιτισμός. Φυσικό περιβάλλον. Χαρακτηριστική μεσογειακή βλάστηση. Δέντρα και θάμνοι. Αμυγδαλώνες και οικονομία της περιοχής. Παραδοσιακά προϊόντα - Σουμάδα. Προσαρμογές της βλάστησης στο άνυδρο περιβάλλον. Οι ορεινοί οικισμοί - Νοφαλιάς. Θέση του οικισμού, αρχιτεκτονική, το καμαρόσπιτο. Παραδοσιακή ζωή και ασχολίες. Σκεύη και εργαλεία. Εγκατάλειψη των οικισμών. Προτάσεις για το μέλλον της περιοχής.

2. Ερωτήσεις εμπέδωσης - Συζήτηση.

3. Χωρισμός σε ομάδες εργασίας. Καθορισμός του ρόλου και της εργασίας της κάθε ομάδας. Γνωριμία με τον εξοπλισμό (χάρτες, πυξίδες, φωτογραφική μηχανή, ταυτότητες φυτών, λαβίδες, μεγεθυντικούς φακούς, βαζάκια, πρέσα φυτολογίου, φυλλάδια εργασίας κ.α.).

ΣΤΗ ΦΥΣΗ

Στο δρόμο για το ορεινό Μεραμπέλο - Οικισμός Νοφαλιά

A. Η τοπική χλωρίδα και βλάστηση

1. Άσκηση προσανατολισμού. Χρήση πυξίδας. Σημάδια της φύσης για τον προσανατολισμό (μορφή δέντρου, ιερό εκκλησίας, βρύα πάνω σε κορμούς). Προσδιορισμός της γεωγραφικής θέσης και της συγκεκριμένης θέσης στο χάρτη. Φωτογράφιση των διαφορετικών βιοτόπων της περιοχής.

2. Παρατήρηση των χαρακτηριστικών δέντρων της περιοχής. Αναφορά στη μεσογειακή βλάστηση. Αναγνώριση των ειδών που επικρατούν με τη χρήση των ειδικών ταυτοτήτων. Επιρροή του ανέμου στο φύλλωμα, στα κλαδιά και τον κορμό τους. Προσαρμογές των δέντρων (φύλλα, ρίζες) για την επιβίωση στο άνυδρο περιβάλλον (διαπνοή, εξάτμιση) και για την προστασία από τη βόσκηση (αγκάθια). Συλλογή των διαφορετικών καρπών των δέντρων. Συμπλήρωση των ερευνοσελίδων (ερωτήσεις, αντιστοιχίσεις, καταγραφές) για την εμπέδωση των παρατηρήσεων και τη συσχέτιση των καρπών των δέντρων με τις χρήσεις τους. Συλλογή και

προετοιμασία δειγμάτων για το φυτολόγιο. Φωτογράφιση των διαφορετικών ειδών και των λεπτομερειών τους. Παιχνίδι με κάρτες.

3. Συζήτηση για την οικονομική και πολιτισμική σημασία των αμυγδαλώνων. Η σημερινή κατάσταση. Αναφορά στη σουμάδα.

4. Παρατήρηση των χαρακτηριστικών θαμνότοπων της περιοχής. Σπουδαιότητα και σπανιότητα αυτών των οικοσυστημάτων στον πλανήτη. Ξηροφυτικά μεσογειακά είδη. Σημαντικά ενδημικά και κινδυνεύοντα είδη. Αρωματικά, εδώδιμα και φαρμακευτικά φυτά. Προσαρμογές των θάμνων (σχήμα, φύλλα, ρίζες) για την επιβίωση στο άνυδρο περιβάλλον και για την προστασία από τη βόσκηση (αγκάθια). Συμπλήρωση των ερευνοσελίδων (ερωτήσεις, αντιστοιχίσεις, καταγραφές) για την εμπέδωση των παρατηρήσεων και τη συσχέτιση των θάμνων με τις χρήσεις τους. Συλλογή και προετοιμασία δειγμάτων για το φυτολόγιο. Φωτογράφιση των διαφορετικών ειδών και των λεπτομερειών τους. Παιχνίδι με κάρτες.

5. Παρατήρηση των ειδών που έχουν εισαχθεί στην Κρήτη (ξενικά είδη). Συζήτηση για την επιτυχημένη προσαρμογή των ειδών στο άνυδρο περιβάλλον της Κρήτης. Καταγραφή στις ερευνοσελίδες. Συλλογή και προετοιμασία δειγμάτων για το φυτολόγιο. Φωτογράφιση των διαφορετικών ειδών και των λεπτομερειών τους. Το παιχνίδι με τις κάρτες ολοκληρώνεται.

B. Στο καμαρόσπιτο του Νοφαλιά

1. Περιήγηση στον οικισμό

2. Γνωριμία με τους χώρους του καμαρόσπιτου και τις χρήσεις τους (πόρτεγο, κάμερα, πέτρινη καμάρα, κουλουκία, σοφάς, πατητήρι, παράσπιτο, αχειριώνα, αχίρι, κούμος, μάντρα, αυλή, φουρνόσπιτο, οντάς). Συμπλήρωση των ερευνοσελίδων (ερωτήσεις, αντιστοιχίσεις, απεικονίσεις) για την εμπέδωση των παρατηρήσεων και τη συσχέτιση των χώρων με τις χρήσεις τους. Παιχνίδι με κάρτες.

3. Παρατήρηση των υλικών δομής (πέτρα, σχιστόλιθος, πελέκια, καμαρικά, ρουκούνια, χωμάτινο δώμα, ακατέργαστη ξυλεία από πρίνους, κυπαρίσσια, δωματόχωμα, πηλός, ασβεστόχωμα, μπαντανάς). Συμπλήρωση των ερευνοσελίδων (ερωτήσεις, αντιστοιχίσεις, καταγραφές) για την εμπέδωση των παρατηρήσεων και για τη χρήση της τοπικής πέτρας, του χώματος και της βλάστησης. Παιχνίδι με κάρτες.

4. Συνεντεύξεις με τους ντόπιους σχετικά με τον παλιό και νέο τρόπο ζωής, την εισβολή των ξένων, την ερήμωση του οικισμού και προτάσεις για αναβάθμιση.

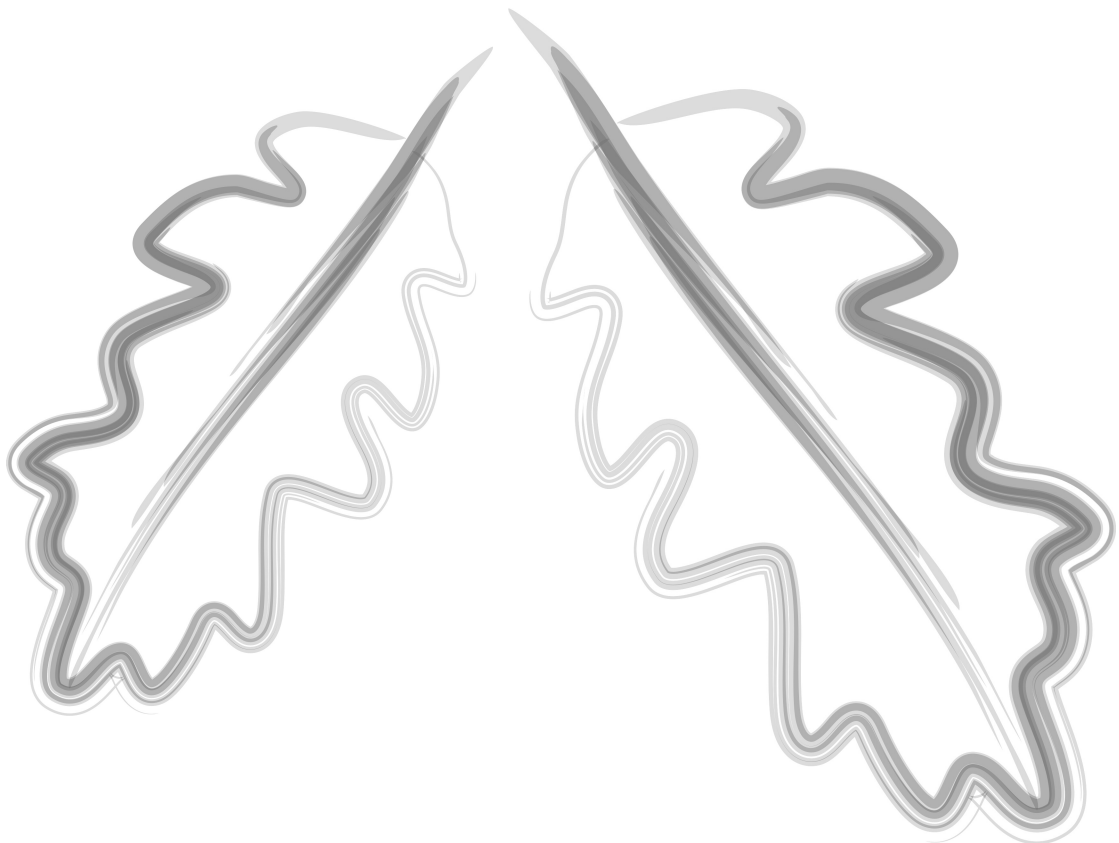
ΣΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΟΥ ΝΟΦΑΛΙΑ

Α. Φτιάχνουμε σουμάδα; Στο ανακαινισμένο παραδοσιακό σχολείο του Νοφαλιά στήνονται όλα τα εργαλεία για να φτιαχτεί από τα παιδιά η μεραμπελιώτικη σουμάδα.

Β. Καταγραφή των εντυπώσεων και των συναισθημάτων που γεννήθηκαν από το περπάτημα κοντά στη φύση. Ευαισθητοποίηση. Παιχνίδι ρόλων. Κατασκευές.

Γ. Ανάλυση δεδομένων, σύνθεση, συζήτηση.

Δ. Αξιολόγηση του προγράμματος. Αποχαιρετισμός και αναμνηστικές φωτογραφίες.

Φούρνος

Καμινάδα

Καμάρα και πόρτεγο μονόχρωρου σπιτιού

